

ประวัติศาสตร์จังหวัดลพบุรี

ลพบุรีสมัยก่อนประวัติศาสตร์

ดินแดนซึ่งเป็นจังหวัดลพบุรีในปัจจุบันได้ค้นพบหลักฐานคือโครงกระดูก เครื่องมือ เครื่องใช้ และเครื่องประดับทำด้วยดินเผา หิน สัมฤทธิ์ เหล็ก ทองแดง กระจุกสัตว์ เปลือกหอย และ แก้วของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ กระจุกกระจายอยู่ทั่วไปในเขตอำเภอเมือง อำเภอโคกสำโรง อำเภอ ชัยบาดาล อำเภอพัฒนานิคม หลักฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ดังกล่าวส่วนใหญ่ พบอยู่ตามเนินดิน น้ำท่วมไม่ถึงอยู่ไม่ไกลจากภูเขา และมีทางน้ำไหลผ่านเฉพาะส่วนน้อยเท่านั้นที่พบ อยู่ตามถ้ำในภูเขา

สมัยก่อนประวัติศาสตร์มีผู้ให้คำจำกัดความเป็นสมัยที่มนุษย์ยังไม่รู้จักประดิษฐ์อักษร ขึ้นใช้ ต่อเมื่อมนุษย์รู้จักประดิษฐ์อักษรขึ้นใช้แล้วจึงเรียกว่าเป็นสมัยประวัติศาสตร์ อายุสมัยก่อน ประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ได้รับการศึกษาว่ามีอายุเก่าแก่ก่อน ๑๐,๐๐๐ ปีมาแล้ว จนถึงราว พ.ศ. ๑๐๐๐ ซึ่งเป็นสมัยที่อายุตัวอักษรแบบเก่าสุดได้ค้นพบในดินแดนนี้

การศึกษาเรื่องก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทยเท่าที่เป็นมา ได้แบ่งออกเป็นยุคตาม ลักษณะเครื่องมือเครื่องใช้ที่พบ กล่าวคือ

ยุคหินเก่า	เป็นยุคเก่าสุด มนุษย์ใช้เครื่องมือขวานหินกะเทาะ
ยุคหินกลาง	มนุษย์รู้จักใช้ขวานหินกะเทาะที่ประดิษฐ์ขึ้น
ยุคหินใหม่	มีเครื่องมือทำด้วยหินที่ได้รับการขัดฝนเป็นอย่างดี
ยุคโลหะ	มีเครื่องมือเครื่องใช้ทำด้วยสัมฤทธิ์ เหล็ก และทองแดง

ปัจจุบัน การศึกษาเรื่องสมัยก่อนประวัติศาสตร์ให้ความสำคัญเป็นอย่างมากต่อลักษณะการ ดำรงชีพของมนุษย์ในสมัยนั้น จึงได้มีการแบ่งยุคออกเป็นสังคมก่อนเกษตรกรรม (Non-Agricultural Society) และสังคมเกษตรกรรม (Agricultural Society) ผลการขุดค้นทางโบราณคดีในประเทศไทย อาจจะสรุปในขั้นต้นนี้ได้ว่า ยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์แต่ดั้งเดิมยุคหินเก่าและยุคหินกลางเป็นสังคม ก่อนเกษตรกรรม ส่วนมนุษย์ยุคหินใหม่และยุคโลหะจัดเป็นพวกสังคมเกษตรกรรมรู้จักเพาะปลูก ทำ ภาชนะดินเผา ถลุงแร่และทอผ้า

หลักฐานมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในจังหวัดลพบุรี ที่พบเก่าสุดได้แก่ขวานหินกะเทาะ ที่ศาสตราจารย์ ฟริทซ์ สารสิน นักโบราณคดีชาวสวิส ได้สำรวจพบจากถ้ำกระดำ (กระดาน) ตำบลเขา สนามแจ่ง อำเภอบ้านหมี่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ สันนิษฐานว่าเป็นเครื่องมือมนุษย์ยุคหินกลาง หลักฐาน สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคต่อมาคือยุคหินใหม่ได้ค้นพบเครื่องมือขวานหินขัดของมนุษย์ยุคหินใหม่ มากมายกระจุกกระจายเกือบทุกอำเภอในจังหวัดลพบุรี และได้รับการขุดค้นแล้วนั้นคือที่ตำบลโคก เจริญ อำเภอโคกสำโรง ใน พ.ศ. ๒๕๐๙ และ พ.ศ. ๒๕๑๐ ที่สำคัญก็คือพบโครงกระดูกมนุษย์สมัยหิน ใหม่พร้อมเครื่องใช้และพบว่ามนุษย์ยุคหินใหม่ในแหล่งดังกล่าวรู้จักใช้ภาชนะดินเผาที่มีลักษณะคล้าย กับภาชนะดินเผาสมัยหินใหม่ที่พบที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดกาญจนบุรี

การขุดค้นอีกครั้งหนึ่งที่มีความสำคัญยิ่งสำหรับเรื่องสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในจังหวัดลพบุรี ก็คือการค้นพบหลักฐาน มนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคโลหะ พบกระจุกกระจายมากมาย ที่ได้รับการ

ชุดค้นและกำหนดอายุได้นั้นคือการชุดค้นแหล่งก่อนประวัติศาสตร์ยุคโลหะในศูนย์การทหารปืนใหญ่ โดยกรมศิลปากรใน พ.ศ. ๒๕๐๗ - ๒๕๐๘ กำหนดอายุจากเศษเครื่องปั้นดินเผาได้ ๗๐๐ ปี ก่อน ค.ศ. ๑๖๖ มนุษย์พวกนี้รู้จักทอผ้าใช้มีเครื่องประดับกาย เช่น แหวน กำไล ลูกปัด ทำด้วยสัมฤทธิ์ แก้วและ หินมีเทคโนโลยีสูงในเรื่องการโลหะกรรม

หากกำหนดโดยลักษณะการดำรงชีพจะพบว่า มนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่อาศัยอยู่เขต จังหวัดลพบุรีจะมีทั้งเป็นพวกสังคมสมัยก่อนเกษตรกรรม คือ ยุคหินกลางและสังคมสมัยเกษตรกรรม คือยุคหินใหม่และยุคโลหะ จึงเป็นเรื่องที่สำคัญไม่น้อยสำหรับจังหวัดลพบุรีที่ได้ค้นพบหลักฐานของการอยู่อาศัยของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ต่อเนื่องกันมาโดยตลอด

ลพบุรีสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๘)

เมื่อเริ่มเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ คือ มนุษย์รู้จักใช้ตัวอักษรนั้น ที่จังหวัดลพบุรีได้ค้นพบหลักฐานเป็นตัวอักษรชนิดที่เก่าสุดแห่งหนึ่งในประเทศไทย เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ แต่หลักฐานซึ่งเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เมืองลพบุรีตั้งแต่ พุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๘ มีไม่มากพอต่อการคลี่คลายเหตุการณ์ทางด้านประวัติศาสตร์เมืองลพบุรีมากนัก และเป็นดังนี้จนถึงราวศตวรรษที่ ๑๙ เพราะฉะนั้นเหตุการณ์ซึ่งพบว่าเมื่อเริ่มมีการใช้ตัวอักษรที่เมืองลพบุรี หรือปรากฏศิลปกรรมต่างๆ สะท้อนให้เห็นว่าสังคมเริ่มมีศาสนาอักษรศาสตร์ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ จนถึงช่วงแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ก่อนที่เมืองลพบุรีเป็นเมืองบริวารของอาณาจักรอยุธยา สมควรเรียกว่าเป็นสมัยกึ่งก่อนประวัติศาสตร์ (Pre to History) มีระยะเวลานานราว ๘ ศตวรรษ ในระยะ ๘ ศตวรรษของสมัยกึ่งก่อนประวัติศาสตร์สามารถแบ่งการศึกษาออกได้เป็นคาบต่างๆ โดยอาศัยข้อมูลทางด้านภาษา ศิลปกรรม ตำนาน และจดหมายเหตุจีนได้ ดังนี้

ลพบุรีในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๕ มีหลักฐานไม่มากนักที่สามารถนำมาใช้เพื่อเพิ่มพูนความรู้เรื่องเมืองลพบุรีในระยะพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๕ กล่าวคือ พงศาวดารเหนือกล่าวถึงพระยาภาพวรรณดิศได้ให้พราหมณ์ยกพลสร้างเมืองละโว้ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๐๐๒ ปีที่พระองค์ครองราชย์ใช้เวลาสร้าง ๑๙ ปี แต่เรื่องดังกล่าวคงจะต้องหาหลักฐานอื่นมาสอบเทียบ เพราะพงศาวดารเหนือเขียนขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ห่างจากเหตุการณ์ที่เป็นจริงหลายศตวรรษ รวมทั้งข้อความในพงศาวดารส่วนใหญ่ค่อนข้างสับสน ทั้งศักราชก็คลาดเคลื่อนอยู่มาก นอกจากนี้ยังมีตำนานและภาษาบาลีเหนือเขียนขึ้นราว ๕๐๐ ปีเศษมาแล้ว เนื้อเรื่องไม่สับสน ศักราชเชื่อถือได้และถูกนำมาใช้อ้างอิงกันอย่างกว้างขวางคือตำนานชินกาลมาลีปกรณ์ กล่าวถึงฤๅษีวาสุเทพได้สร้างเมืองหริภุญไชย (ลำพูน) ใน พ.ศ. ๑๒๐๔ ต่อมาอีก ๒ ปี (พ.ศ. ๑๒๖๐) ได้ส่งทูตล่องไปตามแม่น้ำปิงไปเมืองลวปุระทูลขอเชื้อสายกษัตริย์ลวปุระให้มาปกครองกษัตริย์ลวปุระจึงได้พระราชทานพระนางจามเทวี พระราชธิดาให้ไปครองเมืองหริภุญไชย ชื่อเมืองลวปุระในตำนานชินกาลมาลีปกรณ์เป็นที่ยอมรับว่าเป็นที่ยอมรับว่าเป็นเมืองลพบุรีในปัจจุบัน

หลักฐานที่มีอายุในศตวรรษดังกล่าวที่เกี่ยวข้องกับเมืองลพบุรีอีกคือการค้นพบศิลาจารึกที่สำคัญ ๓ หลัก คือ

๑. จารึกหลักที่ ๑๘ จารึกบนเสาแปดเหลี่ยมพบที่ศาลสูง (ศาลพระกาฬ) เป็นจารึกเนื่องในพุทธศาสนาภาษามอญโบราณ ลักษณะของเสาแปดเหลี่ยมเป็นศิลปกรรมที่ได้รับอิทธิพลศิลปะแบบหลัง

คุปตะของอินเดีย ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ นักปราชญ์ทางด้านความรู้เกี่ยวกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กล่าวว่า มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ หรือ ๑๔

๒. จารึกหลักที่ ๑๖ จารึกบนฐานพระพุทธรูปยืนพบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์ เป็นจารึกภาษาสันสกฤตกล่าวถึง “นายกอรุชวะ เป็นอธิบดีแก่ชาวเมืองตั้งครุ และเป็นโอรสของพระราชแห่งสามพูกะ ได้สร้างรูปพระมุนีองค์นี้” เมืองตั้งครุและเมืองสามพูกะนี้ยังไม่ทราบแน่นอนว่าอยู่ที่แห่งใด แต่คงอยู่ในที่ราบภาคกลางของประเทศไทย เพราะลักษณะพระพุทธรูปที่พบเป็นศิลปะแบบที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในภาคกลางของประเทศไทย

๓. จารึกภาษาบาลีบนเสาแปดเหลี่ยมพบที่เมืองโบราณชัฏจัมปา อำเภอยะบะดี จังหวัดปัตตานี มีความคล้ายคลึงกับจารึกพุทธศาสนา อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓

สำหรับศิลปกรรมที่พบในจังหวัดลพบุรีที่มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๕ นั้น เป็นศิลปกรรมทางด้านพุทธศาสนาที่เก่าสุดแบบหนึ่งในประเทศไทย ซึ่งคงได้รับอิทธิพลศิลปกรรมอินเดียแบบคุปตะและแบบหลังคุปตะ (ศิลปะอินเดียภาคกลางและภาคตะวันตก อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๙ - ๑๓) ชื่อเรียกศิลปกรรมแบบดังกล่าวได้เรียกว่าศิลปะแบบทวารวดี บัดนี้มีผู้เสนอให้เรียกว่า ศิลปะมอญแบบภาคกลางประเทศไทย เพราะชาวมอญเป็นผู้กำเนิดเอกลักษณ์ผลงานศิลปะที่สร้างขึ้น ชนิดของศิลปกรรม ได้แก่ พระพุทธรูป พระธรรมจักรวางหมอบ เศียรอสูร หรือเทวดา และปติมากรรมตกแต่งสถูป เท้าที่พบแกะสลักจากหินปูนและทำด้วยปูนปั้น

จึงสรุปได้ว่าเมื่อเข้าสู่สมัยทางประวัติศาสตร์ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๕ ลพบุรีคงเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่ง แคว้นแคว้นอื่นจึงได้ยอมรับอำนาจและขอเชื้อสายไปปกครอง สังคมเดิมแบบก่อนประวัติศาสตร์คือสังคมเผ่าได้เปลี่ยนเป็นสังคมเมืองที่มีกษัตริย์ปกครอง มีภาษาที่ใช้คือภาษาสันสกฤต ภาษาบาลี และภาษามอญโบราณ ประชาชนนับถือพุทธศาสนา

ลพบุรีในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘

ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ หลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเมืองลพบุรีมีมากขึ้นถ้าได้เปรียบเทียบกับใน ๕ ศตวรรษแรก หลักฐานที่สำคัญ ได้แก่ จารึกซึ่งค้นพบทั้งในประเทศไทย กัมพูชาประชาธิปไตย และหลักฐานที่ปรากฏในจดหมายเหตุจีน

สำหรับหลักฐานทางด้านโบราณวัตถุสถานพบในเมืองลพบุรี ที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ มีความสำคัญช่วยสนับสนุนหลักฐานด้านประวัติศาสตร์ให้มั่นคงมากยิ่งขึ้น

จากหลักฐานต่างๆ ที่ปรากฏอาจจะกล่าวได้ว่า ในระยะราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ ลพบุรีตกอยู่ภายใต้อำนาจทางการของอาณาจักรกัมพูชาเป็นครั้งคราว รวมทั้งได้ยอมรับเอาศิลปวัฒนธรรมของอาณาจักรกัมพูชาซึ่งมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่เมืองพระนคร กล่าวคือ

ได้ค้นพบศิลาจารึกภาษาขอมที่เมืองลพบุรีที่สำคัญคือ จารึกหลักที่ ๑๙ พบที่ศาลสูง (ศาลพระกาฬ) ระบุศักราช ๙๔๔ ตรงกับ พ.ศ. ๑๕๖๕ มีข้อความกล่าวถึงพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (ครองราชย์ พ.ศ. ๑๕๕๕ - ๑๕๙๓) มีประกาศให้บรรดานักบวชอุทิศกุศลแห่งการบำเพ็ญตบะของตนถวายแด่พระองค์ และออกพระราชกำหนดเพื่อป้องกันมิให้นักบวชเหล่านั้นถูกรบกวนภายในอวาสาของตน

นอกจากนั้นพบจารึกหลักที่ ๒๑ ที่ศาลเจ้าลพบุรี ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ กล่าวว่าเมื่ออายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นจารึกภาษาเขมร จารึกขึ้นเพื่อให้ทราบถึงสิ่งของต่างๆ ที่อุทิศถวายแด่เทวรูปพระนารายณ์ในโอกาสที่มีการทำพิธีฉลองเทวรูป จารึกหลักนี้ออกชื่อเมือง “โลว” คือเมืองละโว้เป็นหลักฐานแสดงให้เห็นว่าที่เมืองละโว้มีผู้นับถือไวยษณพนิกายของศาสนาฮินดูด้วย

การตกอยู่ภายใต้อิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรกัมพูชาเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว จดหมายเหตุจีนระบุว่า พ.ศ. ๑๖๕๕ และ พ.ศ. ๑๖๕๘ ละโว้ส่งทูตไปจีน ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ให้ข้อสังเกตว่า พ.ศ. ๑๖๕๕ ปีที่ละโว้ส่งทูตไปจีนคราวแรก พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ แห่งอาณาจักรกัมพูชา (ครองราชย์ราว พ.ศ. ๑๖๕๖ - ราว ๑๖๙๓) เพิ่งครองราชย์ได้เพียง ๒ ปี คงจะเป็นสมัยที่พระองค์ยังไม่มีอำนาจมั่นคงนัก ลพบุรีจึงเป็นนครอิสระส่งทูตไปจีนได้ และใน พ.ศ. ๑๖๕๘ ปีที่ละโว้ส่งทูตไปจีนคราวหลังพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ สวรรคตแล้ว การส่งทูตไปเมืองจีนอาจจะเป็นความพยายามของละโว้ที่จะตัดความสัมพันธ์ฐานเป็นประเทศราชของอาณาจักรกัมพูชา

เรื่องทีละโว้ส่งทูตไปจีนนี้ได้รับการขยายความให้กระจ่างชัดมากยิ่งขึ้น เมื่อค้นพบศิลาจารึกที่ตั้งแม่นางเมืองที่จังหวัดนครสวรรค์ มีศักราชตรงกับ พ.ศ. ๑๗๑๐ ระบุเรื่องราวราชวงศ์ศรีธรรมมาโคกกราช ซึ่งมีนักประวัติศาสตร์บางกลุ่มกล่าวกันว่า เป็นราชวงศ์อิสระในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และลงความเห็นว่าเป็นราชวงศ์ปกครองเมืองลพบุรี จึงได้มีการสันนิษฐานว่าราชวงศ์ศรีธรรมมาโคกกราชนั้นเองที่เป็นผู้พยายามแยกตัวเป็นอิสระจากอาณาจักรกัมพูชา

หลักฐานอื่นๆ ที่แสดงให้เห็นอิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรกัมพูชาต่อเมืองลพบุรีอีกคือ ปรากฏภาพสลักนูนต่ำทหารละโว้บนผนังระเบียงปราสาทนครวัดซึ่งสร้างขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ คู่กันกับภาพทหารสยาม โดยทหารละโว้มีนายทัพเป็นแม่ทัพขอม แสดงถึงอำนาจของอาณาจักรกัมพูชาที่มีเหนืออาณาจักรละโว้ในขณะนั้น จารึกปราสาทพระขรรค์ พ.ศ. ๑๗๓๔ ตรงกับรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (ครองราชย์ พ.ศ. ๑๗๒๔ - ราว ๑๗๖๒) กล่าวถึงเมืองลโวทยะปุระซึ่งเป็นเมืองหนึ่งในจำนวน ๒๓ เมืองที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้พระราชทานพระชัยพุทธมหานาถ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์ไปประดิษฐาน นอกจากนั้นในจดหมายเหตุจีนของ เจา ซู กั๋ว แต่งขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๖๘ กล่าวว่า ละโว้เป็นประเทศราชประเทศหนึ่งของอาณาจักรกัมพูชา

อิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรกัมพูชาต่อเมืองละโว้และประเทศราชอื่นๆ ลดน้อยลงหลังรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ กล่าวว่า ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ (ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๙) กัมพูชาเริ่มประสบความลำบากเนื่องจากได้ขยายเขตออกไปมากเกินไปและโดยเฉพาะอย่างยิ่งได้มีภาระหนักในศตวรรษที่ ๑๒ (กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘) เพราะประชาชนถูกกษัตริย์ยิ่งใหญ่ ๒ พระองค์ ซึ่งเป็นทั้งนักรบและนักก่อสร้างเกณฑ์ไปใช้ กอปรกับได้ถูกพวกจับปารุกรานเมื่อ ค.ศ. ๑๑๗๗ (พ.ศ. ๑๗๒๐) กัมพูชาจึงอ่อนแอลงจนถึงกับเข้าสู่ยุคไม่มีชื่อไม่มีแป เมืองขึ้นและประเทศราชของกัมพูชาสามารถแข็งเมืองใน พ.ศ. ๑๘๓๙ โจว ตา กวน ทูตจีนได้ไปเยือนอาณาจักรกัมพูชาและได้เขียนหนังสือบทความเกี่ยวกับประเพณีของอาณาจักรกัมพูชา มีข้อความหลายแห่งกล่าวถึงบทบาทของชาวสยามที่มีต่ออาณาจักรกัมพูชา ทั้งทางด้านการทำสงครามศาสนาและเศรษฐกิจ

หลักฐานทางด้านโบราณวัตถุสถานที่มียอายุในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๘ มีความสัมพันธ์กันเป็นอย่างดีกับหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์ กล่าวคือ ปรากฏช่างเป็นสถาปัตยกรรมแบบขอมได้รับการกำหนดอายุว่าอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๖ ต่อจากนั้นได้ค้นพบเศียรพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเทวรูป ศิลปขอมแบบต่างๆ ที่เมืองลพบุรี มีอายุไล่เรียงกันมาคือ แบบบาปวน (อายุราว พ.ศ. ๑๕๕๓ - ๑๖๒๓) แบบนครวัด (อายุราว พ.ศ. ๑๖๔๓ - ๑๗๑๕) และแบบบายน (อายุราว พ.ศ. ๑๗๒๐ - ๑๗๗๓) พระปรารักษ์สามยอดศาสนสถานที่สำคัญและเป็นสัญลักษณ์ของเมืองลพบุรีมีแบบและผังเป็นสถาปัตยกรรมขอมแบบบายน

ศิลปกรรมแบบต่างๆ ที่พบแสดงให้เห็นว่ามีการนับถือพุทธศาสนาควบคู่กันไปกับศาสนาพราหมณ์ และที่สำคัญคือขอมคงนำพุทธศาสนาลัทธิมหายานมาฝังรากให้แน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น ในที่ราบภาคกลางประเทศไทยจึงได้ค้นพบประติมากรรมพระโพธิสัตว์หลายองค์ที่เป็นศิลปกรรมแบบขอม

ลพบุรีในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ - พ.ศ. ๑๘๙๓

ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เกิดความอ่อนแอภายในอาณาจักรกัมพูชาทำให้รัฐต่างๆ ที่เคยอยู่ภายใต้อำนาจปลีกตัวเป็นอิสระ ถึงแม้ว่าจะไม่มีหลักฐานว่าละโว้ได้ต่อสู้เพื่อเป็นเอกราชตั้งแต่เมื่อใด ถ้าได้เปรียบเทียบกับสุโขทัยซึ่งมีหลักฐานว่าพ่อขุนผาเมืองและพ่อขุนบางกลางท่าวได้ร่วมมือกันขับไล่ “ขอมสมาดโฆลญล่ำพง” ขุนนางขอมออกไปจากอาณาจักรได้ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ แต่ความอ่อนแอภายในของอาณาจักรกัมพูชาเอง จึงอาจจะกล่าวได้ว่าละโว้คงหลุดพ้นจากอิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรขอมในศตวรรษเดียวกับสุโขทัย

เมื่ออิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรกัมพูชาหมดไป เกิดรัฐต่างๆ ที่มีบทบาทของตัวเองขึ้นทั่วไปในภาคเหนือและภาคกลางประเทศไทย ที่สำคัญคือรัฐพะเยา รัฐเชียงใหม่ รัฐสุโขทัย รัฐละโว้ รัฐต่างๆ เหล่านี้มีรูปการปกครองแบบนครรัฐ มีอาณาเขตในการปกครองไม่กว้างขวางมากนักและมีหลักฐานว่าได้เป็นไมตรีกันในระยะแรกๆ เช่น ตำนานทางภาคเหนือกล่าวถึงการร่วมปรึกษาหารือกันในการสร้างเมืองเชียงใหม่ ระหว่างผู้ปกครอง รัฐพะเยา รัฐสุโขทัย และรัฐเชียงใหม่ ในพงศาวดารโยนกกล่าวถึงพระยารำเมืองและพระร่วงเคยไปเรียนในสำนักพระสุกทันตฤๅษี ณ กรุงละโว้ เป็นต้น

ลพบุรีในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นรัฐอิสระเช่นเดียวกับเชียงใหม่และสุโขทัย ทั้งนี้มีหลักฐานที่สำคัญคือในศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ ๑ กล่าวถึงอาณาเขตสุโขทัยในรัชกาลพ่อขุนรามคำแหง (ครองราชย์ราว พ.ศ. ๑๘๒๒ - ราว ๑๘๔๒) ทางทิศใต้ว่ามีเมืองคณฑี (อยู่ใกล้กำแพงเพชร) เมืองพระบาง (นครสวรรค์) เมืองแพรก (สรรคบุรี) เมืองสุพรรณภูมิ (สุพรรณบุรีหรืออ่างทอง) เมืองเพชรบุรี และเมืองนครศรีธรรมราช จะเห็นได้ว่าเว้นกล่าวถึงเมืองลพบุรีเมืองใหญ่ซึ่งอยู่ทางใต้ มีผู้สันนิษฐานว่าอาจจะมีการทำสัญญาเป็นมิตรกันระหว่างสุโขทัยกับลพบุรี เช่นเดียวกับสุโขทัยได้ทำกับเมืองน่านใน พ.ศ. ๑๘๓๐ นอกจากนี้ในจดหมายเหตุจีนกล่าวถึงละโว้ส่งทูตไปจีนใน พ.ศ. ๑๘๓๒ และ พ.ศ. ๑๘๔๒ เป็นหลักฐานแสดงให้เห็นถึงความเป็นอิสระของรัฐลพบุรีในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙

ราชวงศ์หรือพระมหากษัตริย์พระองค์ใดเป็นผู้ปกครองเมืองลพบุรี ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ยังขาดหลักฐานที่หนักแน่นเพื่อไขความกระจ่างแจ้งอยู่มาก นอกจากในตำนานภาคเหนือกล่าวถึงพระรามาริบัติผู้เป็นใหญ่ ในแคว้นกัมพูชและอโยชนปุระกับเรื่องพระรามาริบัติกษัตริย์อโยชนปุระ

เสด็จมาจากกัมโพชทรงยึดเมืองชัยนาท เป็นที่ยอมรับกันว่าพระรามาธิบดีในตำนานภาคเหนือหมายถึง สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ผู้ทรงสถาปนาราชวงศ์ใหม่ขึ้นที่อยุธยาใน พ.ศ. ๑๘๙๓ แคว้นกัมโพช หมายถึงลพบุรีและอโยชนปุระหมายถึงอยุธยา จะเห็นได้ว่าตำนานภาคเหนือกล่าวถึงความเกี่ยวเนื่อง ระหว่างสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ เมืองลพบุรี และเมืองอยุธยา และทราบต่อมาว่าเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ครองอยุธยาแล้ว ได้โปรดให้พระราชบุตรคือพระราเมศวรขึ้นไปครองเมืองลพบุรี อาจจะเป็นได้ว่าสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ครองเมืองลพบุรีมาก่อนแล้วจึงได้เสด็จย้ายไปครองเมืองอยุธยาและ จึงให้พระราเมศวรครองเมืองลพบุรีแทน เรื่องดังกล่าวอาจจะสัมพันธ์กับข้อสังเกตของศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ทว่าอุดมการณ์ทางการเมืองของกษัตริย์อยุธยาตั้งแต่แรกเริ่มสถาปนาอาณาจักรต่างกับ อุดมการณ์ทางการเมืองของกษัตริย์สุโขทัย สำหรับกษัตริย์สุโขทัยโปรดให้ค้าขายได้โดยเสรีไม่ต้องเสีย ค่าธรรมเนียมภาษีเก็บพอประมาณ การเกณฑ์คนก็เป็นไปตามส่วนกำลังที่มีและไม่ใช้แรงคนชรา มรดก ก็ยอมให้ตกทอดไปยังทายาทได้เต็มที่ ไม่มีการชักประโยชน์ไว้สำหรับกษัตริย์ แต่สำหรับกษัตริย์อยุธยา เป็นเทพเจ้าบนพิภพเช่นเดียวกับที่กัมพูชาหรือมิฉะนั้นอย่างน้อยก็เป็นเสมือนพระพุทธรูปที่ยัง พระชนม์ชีพอยู่ ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ จึงสรุปไว้ว่าราชวงศ์สยามวงศ์ใหม่ (ราชวงศ์สมเด็จพระ รามาธิบดีที่ ๑) รับมรดกกระบอบกษัตริย์จากนครวัดมาทั้งหมดน่าจะเป็นได้ว่าเพราะระบอบกษัตริย์ของ สยามใหม่นี้ได้เกิดขึ้นในแคว้นที่ได้รับอารยธรรมเขมร เมืองที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ได้รับมรดก ระบอบกษัตริย์จากนครวัดอย่างเต็มที่นั้นควรจะเป็นที่เมืองลพบุรี

การย้ายศูนย์กลางการปกครองจากเมืองลพบุรีไปอยุธยานั้นคงเกี่ยวเนื่องกับความ เหมาะสมของอยุธยาในทางเศรษฐกิจและยุทธศาสตร์ กล่าวคืออยุธยาตั้งอยู่ริมแม่น้ำใหญ่ เรือสินค้า ขนาดใหญ่สามารถแล่นเข้าออกไปจนถึงเมือง นอกจากนั้นทำเลที่ตั้งอยุธยาอยู่ในจุดที่สามารถควบคุม เมืองใหญ่ใกล้เคียง เช่น เมืองสุพรรณบุรี เพชรบุรีได้ง่าย

เมื่อมีการสถาปนาอยุธยาใน พ.ศ. ๑๘๙๓ แล้ว เมืองลพบุรีมีฐานะกลายเป็นเมืองลูกหลวงที่ อูปราชปกครอง จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระราเมศวรซึ่งเปรียบได้กับตำแหน่งรัชทายาทขึ้นปกครอง

จากการศึกษาเรื่องศิลปกรรมในเมืองลพบุรีทั้งทางด้านประติมากรรม และสถาปัตยกรรม ที่ มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ เป็นศิลปะที่ได้รับอิทธิพลศิลปะขอมแบบบายน และได้วิวัฒนาการ จนมีลักษณะเฉพาะเรียกว่า ศิลปะแบบลพบุรีที่เห็นได้ชัดเจนคือปราสาทประธานวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ และคงเป็นต้นเค้าของบรรดาพระปราสาท ทั้งหลายในประเทศไทยในศตวรรษต่อมา

ลพบุรีในสมัยอยุธยา (ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๙๓ - ๒๓๑๐)

เมืองสุโขทัยเสื่อมอำนาจลง คนไทยทางใต้ก็ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมเป็นประเทศราช และ พระ เจ้าอู่ทองก็สร้างพระนครศรีอยุธยาขึ้นในปี พ.ศ. ๑๘๙๓ และทรงประกาศอิสรภาพไม่ขึ้นต่อเมืองสุโขทัย ลพบุรีจึงกลายเป็นเมืองหน้าด่านที่คอยป้องกันพวกขอมทางตะวันออก และพวกสุโขทัยทางเหนือใน สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ก็ได้โปรดให้สมเด็จพระราเมศวรราชโอรสขึ้นไปครองเมืองลพบุรี ซึ่งอยู่ใน ฐานะเมืองลูกหลวงและใช้เป็นเครื่องถ่วงดุลย์อำนาจทางการเมืองกับสุพรรณบุรีซึ่งขุนหลวงพะงั่ว พี่ของ พระมเหสีไปครองอยู่

ต่อมาในสมัยของสมเด็จพระบรมราชาที่ ๑ (พ.ศ. ๑๙๒๑) อาณาจักรอยุธยาได้ขยายตัวออกไปกว้างขวางและรวมเอาสุโขทัยเป็นอาณาจักรเดียวกัน ซึ่งเป็นเวลาเดียวกับที่เขมรอ่อนกำลังลง และได้ยกทัพไปตีเขมรถึงนครธมซึ่งเป็นราชธานีเขมร และเมื่อสมเด็จพระราเมศวรได้ครองราชย์เป็นครั้งที่ ๒ ก็ไม่ปรากฏว่าส่งพระราชโอรสขึ้นไปครองเมืองลพบุรี และในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้ทรงปรับปรุงการปกครอง โปรดให้ยกเลิกเมืองลูกหลวงทั้ง ๔ ด้านของราชธานีออก ลพบุรีจึงกลายเป็น หัวเมืองที่อยู่ในเขตราชธานีแต่นั้นมา

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรดให้สร้างเมืองลพบุรีเป็นราชธานีแห่งที่ ๒ รองจากพระนครศรีอยุธยา สถานที่สร้างพระราชวังนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า คงสร้างในที่ที่เป็นที่ประทับเดิมของสมเด็จพระราเมศวร สาเหตุที่สร้างเมืองลพบุรีเป็นราชธานีอีกแห่งหนึ่งก็เนื่องจากในปี พ.ศ. ๒๒๐๗ ได้เกิดวิกฤติการณ์ทางการค้ากับฮอลันดา พระองค์จึงหาทางป้องกันเหตุการณ์ต่างๆ อีกทั้งทรงเห็นว่าลพบุรีมีชัยภูมิเหมาะแก่การป้องกันตนเอง และลพบุรีมีแม่น้ำไหลผ่านแต่ไม่ลึกพอที่เรือขนาดใหญ่จะผ่านเข้าไปได้ สามารถติดต่อกับราชธานีสะดวก ซึ่งทำให้พระองค์สร้างลพบุรีเป็นเมืองสำคัญ พระองค์ทรงแปรพระราชฐานมาประทับที่เมืองลพบุรีเป็นเวลายาวนาน ในแต่ละปีเสด็จประทับยังพระนครศรีอยุธยาเพียงระยะเดือนพฤษภาคมถึงสิงหาคมเท่านั้น และได้พระราชทานวังที่เมืองลพบุรีเป็นที่ว่าราชการ รวมทั้งต้อนรับแขกต่างประเทศที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีอีกด้วย

ตอนปลายสมัยของสมเด็จพระนารายณ์เมืองลพบุรีเกิดความวุ่นวายขึ้นเนื่องจากอิทธิพลของพวกขุนนางต่างชาติ ทำให้พระเพทราชาได้เข้ายึดอำนาจทางการเมือง ในขณะที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงประชวรหนัก และเสด็จสวรรคตไปท่ามกลางเหตุการณ์วุ่นวายในขณะนั้น เมื่อสิ้นรัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์ เมืองลพบุรีจึงมีความสำคัญลดลงไม่มีความสำคัญทางการเมืองจนสิ้นสมัยอยุธยา

ลพบุรีสมัยรัตนโกสินทร์

ลพบุรีขาดความสำคัญลงมากตั้งแต่สิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ จนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แห่งรัตนโกสินทร์ ซึ่งไทยเราได้ติดต่อกับต่างชาติมากขึ้น และชาติตะวันตกในยุคนั้นได้เข้ามาแสวงหาอาณานิคมรุกรานบ้านเมืองทางตะวันออก ใช้กำลังกับประเทศต่างๆ พระองค์ก็ได้ตระหนักถึงอันตรายต่างๆ ที่จะเกิดขึ้น จึงโปรดให้สถาปนาเมืองลพบุรีขึ้นเป็นที่ประทับอีกแห่งหนึ่ง โดยปฏิสังขรณ์พระราชวังเดิมของสมเด็จพระนารายณ์ที่ชำรุดทรุดโทรมให้กลับมีสภาพดีขึ้นดังเดิม และโปรดให้สร้างหมู่พระที่นั่งพิมานมงกุฏขึ้นเป็นที่ประทับ และได้พระราชทานนามพระราชวังที่เมืองลพบุรีนี้ว่า “พระนารายณ์ราชนิเวศน์”

จะเห็นได้ว่าจังหวัดลพบุรี มีความสำคัญติดต่อกันมานานนับพันปี คือตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์และดำรงความเป็นเมืองสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน